

ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ КОНСТРУКТІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ЗАКОННОСТІ В ОЦІНЦІ АГРЕСИВНИХ СИТУАЦІЙ

У статті розглядається проблема взаємозв'язку та взаємообумовленості конструктів справедливості та законності у масовій свідомості, що визначають специфіку вибору напрямку та характеру поведінки особистості у ситуації загрози інтересам, життю, способу життя людини. Агресивна поведінка виявляється в реальному поводженні або фантазуванні, з метою підпорядкувати собі інших або домінування над ними, а особливу небезпеку для суспільства представляє агресія, спрямована на інших людей. За психологічним змістом агресія може бути як конструктивною, якщо служить життєвим інтересам та виживанню, так і деструктивною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу. Одна з головних проблем вибору поведінки у відповідь на агресію полягає у тому, що важко часом здійснити її правильний вибір - так, щоб досягти справедливого розв'язання проблеми, але не спричинити порушення закону.

Ключові слова: агресія, агресивна ситуація, моделювання агресивних ситуацій, оцінювання агресивних ситуацій за біполярними шкалами – конструктами «справедливо-несправедливо» та «законно-незаконно», проміжні позиції конструктів.

Постановка проблеми. Поведінка людини визначається багатьма чинниками, однак першочергового значення в її регуляції набуває внутрішня картина світу людини, що постає як персональна несуперечлива система конструктів (Дж. Келлі). Завдяки узгодженості, супідрядності особистісних конструктів – оціночних шкал, які дозволяють інтерпретувати зміст та прогнозувати плин різних життєвих ситуацій, людина здатна адекватно відображати оточення та регулювати поведінку, виявляючи власну суб'єктивність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поведінка агресивна, агресія (з лат. *aggressio* — напад) тлумачиться, як мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей, завдає шкоди об'єктам нападу, призводить до фізичного, морального збитку, або ж викликає у них психологічний дискомфорт [1]. Якщо на рівні внутрішньої картини світу для особистості не складає проблеми, спостерігаючи за поведінкою інших людей, оцінити дії, як агресивні чи неагресивні, то формулювання точного та вичерпного визначення суті агресії у науковій літературі викликає ряд труднощів.

Наразі в психологічній науці існують різноманітні підходи до визначення агресії: нормативний (О. Мартинова, Д. Жмуров, Т. Румянцева та інші), глибинно-психологічний (З. Фройд, К. Юнг, Г. Гартман, Е. Кріс, К. Лоренц та інші), цільовий (А. Шваб, Х. Кауфман, Е. Фромм та інші), емоційний (Е. Трифонов, Ю. Щербина та інші), багатоаспектний (Л. Семенюк, С. Єнікополов), недиференційований (Д. Доллард, С. Фішбах, Л. Берковиц; А. Бандура, Л. Бендер, Ф. Алан; Д. Кемпбелл, М. Шеріф); напрями, орієнтовані на наслідки, результати агресії (М. Вілсон, Д. Мацумото, А. Басс, М. Зільманн та інші), оцінку намірів агресора (Д. Креч, Р. Кратчфілд, Н. Ливсон та інші).

Велике розмаїття підходів та напрямів все ж не дає повного вичерпного визначення агресії, зосе-

реджуючись лише на тому чи іншому її боці чи властивості, акцентуючи увагу на протиправності, деструктивності, кримінальності (нормативний підхід); її інстинктивній природі (глибинно-психологічний підхід); її функціональності, як інструментові успішної еволюції, домінування, адаптації та засвоєння життєво важливих ресурсів – доброякісної її форми (Е. Фромм), як складову гомеостазу, як інструмент психічної саморегуляції (цільовий підхід); наслідках – обмеження свободи (М. Вілсон), заподіянні болю (Д. Мацумото) – біль, загроза, пошкодження (А. Басс) тощо.

Водночас у психологічній літературі, поряд із розмаїттям дефініцій агресії (з описом усіх видів та форм агресивної поведінки від вузького до надто широкого їх переліку), відбувається ще й змішування понять агресії та агресивності (як форми поведінки та властивості особистості). Широко відомою є процедура опитування, запропонована у 1957 р. А. Бассом та А. Даркі, призначена для діагностики агресивних та ворожих реакцій [3].

А. Басс зазначає, що варто розрізняти ворожість та агресивність, оскільки перша розуміється ним, як реакція, що призводить до негативних почуттів та оцінок людей чи подій, а друга - як властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій в основному у царині суб'єкт-об'єктних відносин. Створюючи опитувальник, який мав на меті розрізнити прояви ворожості та агресивності, автори виокремили такі види реакцій: фізична, непряма та вербальна агресії, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, почуття провини. Ці реакції і склали назви відповідних шкал.

Об'єктом нашого дослідження є готовність до агресивної поведінки (агресії), яка хоча і визначається у суспільстві нормами моралі та права, однак регулюється суб'єктивним вибором особистості, виходячи із розуміння нею ситуації. Згідно теорії соціального навчання, найбільш відомим прихильником якого є

А. Басс, фрустрація та конфлікт полегшують прояв агресії, однак вони є необхідною, та все ж недостатньою умовою для її виникнення. Умовою прояву агресивної поведінки є схильність до неї у подібних ситуаціях. А. Басс вказав ряд чинників, від яких залежить сила агресивних звичок: частота та інтенсивність випадків переживання атаки (фрустрації, роздратування), неодноразове позитивне закріплення успіху за допомогою агресії, культурні та субкультурні норми, темпераментальні передумови, прагнення до самоповаги та захисту від групового тиску як провокуючої умови тощо [5].

А. Басс пропонує розрізняти види агресивної поведінки за дихотомічним принципом на три критерії: за способом її подачі (фізична/вербальна), за енергетичним потенціалом (активна/пасивна) та за характером вектору (пряма/непряма). Поєднання усіх трьох критеріїв у різних варіантах описує типологію агресивної поведінки за А. Бассом, що складається з восьми типів: фізична-активна-пряма; фізична-активна-непряма; фізична-пасивна-пряма; фізична-пасивна-непряма; вербальна-активна-пряма; вербальна-активна-непряма; вербальна-пасивна-пряма; вербальна-пасивна-непряма.

Предметом нашого дослідження стали персональні конструкти справедливості та законності, що беруть участь у інтерпретації агресивних ситуацій, які взаємообумовлюються, своєрідно поєднуючись у внутрішній картині світу особистості.

Метою даної статті є обґрунтування та побудова діагностичної процедури, яка б давала змогу вивчити місце, роль та конфігурацію конструктів справедливості та законності в оцінці агресивних ситуацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пошук наявних у поведінці людини закономірностей та питання можливості на їх основі передбачати поведінку людини – є доволі дискусійним у сучасній науці, однак Л. Росс і Р. Нісбетт, працюючи у рамках

когнітивної соціальної психології, здійснили значний внесок у відкриття та систематизацію людського пізнання, зокрема, щодо прогнозу поведінки. «Соціально-психологічне знання... не скільки допомагає нам передбачати поведінку конкретних людей чи груп, скільки позбавляє нас впевненості у принциповій можливості робити таке передбачення на основі тієї інформації, яку зазвичай використовують для цих цілей» [2, С. 11].

Соціальну поведінку, на думку Л. Росса та Р. Нісбетта [2], визначає її суб'єктивна інтерпретація (construal), адже для розуміння, передбачення та управління соціальною поведінкою необхідно розуміти, передбачати та управляти процесами, завдяки яким індивід наділяє значеннями стимули довкілля та власний досвід. Вплив будь-якої об'єктивно стимулюючої ситуації залежить від особистісного та суб'єктивного значення, що надається їй людиною. Для успішного передбачення поведінки важливо враховувати те, як вона сама інтерпретує цю ситуацію як єдине ціле.

У процесі суб'єктивної інтерпретації ситуації відбувається часткове конструювання реальності, що наділяє спостерігача більш активною та вирішальною роллю, а самій ситуації надає значення (смислу) з цілою низкою мотиваційних та когнітивних впливів.

Система конструктів особистості – це особлива система засобів, створених (сконструйованих) самою людиною, перевірена нею на практиці, яка допомагає людині сприймати та розуміти (конструювати) оточення, прогнозувати та оцінювати події [4]. Конструкти справедливості та законності у масовій свідомості людини пострадянського простору не є тотожними, вони часто протиставляються, тому у нашому дослідженні ми їх зобразимо у вигляді двох перпендикулярно розміщених шкал (Див. Рис.1.), які уможливають вибір варіанту відповіді, який найбільш повно відображає ставлення до ситуації.

Рис.1. Особливості взаємозв'язку конструктів законності і справедливості та варіанти оцінок в результаті аналізу агресивних ситуацій (б - справедливо і законно; г – законно, але несправедливо; ж – незаконно і несправедливо; і- справедливо, але незаконно)

Отже, при аналізі агресивної поведінки важливою є її інтерпретація, дослідження не у реальній поведінці, а у процесі аналізу змодельованої ситуації, яка відображатиме різні типи агресії та певні внутрішні умови, які додаватимуть визначеності позицій діагностованого щодо процедури. Намагаючись вивчати агресивну ситуацію відсторонено, ми прагнули описувати її з позицій свідка ситуації, а не учасника, відповідно до схеми (Див. Рис.2.).

Беручи до уваги типологію агресивної поведінки,

запропоновану А. Бассом, ми спробували змоделювати ситуації, що ілюструють всі ці типи, але які реалізуються за певних умов: як реакція на фрустрацію, як надмірна ірраціональна агресія, як доброякісна агресія у вигляді самозахисту. У моделюванні агресивних ситуацій ми прагнули врахувати різні рівні внутрішніх умов, які дозволяють по-різному аналізувати ситуацію: реактивність (агресія, як реакція на фрустрацію), ініціативність (надмірна ірраціональна агресія) та проактивність (доброякісна агресія у виді самозахисту).

Рис. 2. Схема агресивної ситуації та позиції у ній діагностованого

Проактивність, як категорія гуманістичної психології, розуміється нами, як вільна і незалежна воля, що займає проміжну позицію між діючими на людину подразниками та її реакцією на ці подразники. Проактивність характеризує свідомий вибір способу поведінки особистості, що ґрунтується на усвідомленні власних глибинних цінностей та спричинює дії у відповідності до своїх життєвих принципів, незалежно від обставин чи умов, на відміну від реактивності, коли вибір поведінки визначається стимулом чи зовнішні-

ми обставинами.

Таким чином, процедура дослідження передбачала підготовку 24 ситуацій, різних за типом агресивної поведінки, що в ній представлені, та різними внутрішніми умовами – різним ступенем готовності до дії. Ситуації пропонувались діагностованим у довільному порядку, однак для дослідника вони були пронумерованими для зручності занесення до протоколу (Див. Табл.1.) та обробки результатів.

Таблиця.1

Зразок протоколу

ґ ситуації	Варіанти відповіді							
	справедливо	Справедливо і законно	законно	Законно, але несправедливо	Несправедливо	незаконно і несправедливо	незаконно	Незаконно, але справедливо
	а	б	в	г	д	ж	з	і
1								

Кожна *перша* ситуація у підгрупі вказувала на агресію, як реакцію на фрустрацію, *друга* – на надмірну ірраціональну агресію, *третья* – на доброякісну агресію у вигляді самозахисту. Пропонуємо вісім підгруп варіантів ситуацій, відповідно до типів агресивних дій, що були виявлені за частотними характеристиками та відповідали заданим попередньо критеріям у результаті опитування 143 осіб:

✓ Фізична-активна-пряма агресія (нанесення побоїв):

1. Після дискотеки хлопці з різних районів побились без особливого приводу – дивна традиція.

2. Силовики застосували зброю при розгоні мирної демонстрації і покалічили багатьох людей.

3. Почувши образливі слова на свою адресу, жінка вдарила кривдника в обличчя

✓ Фізична-активна-непряма агресія (змова з найманим убивцею, здійснення деверсій):

4. Не знаючи, як розв'язати проблему із партнером по бізнесу, замовили його кілерові.

5. Щоб привернути увагу спільноти до своїх проблем, терористи організували масове вбивство мирного населення.

6. З метою профілактики несанкціонованого переходу кордону, що слабо охороняється, прикордонники замінували його, попередивши про небезпеку табличками з відповідними написами.

✓ Фізична-пасивна-пряма агресія (сидячий страйк):

7. Підліток відмовляється допомагати батьками по господарству, бо ті заблокували його комп'ютер.

8. У зв'язку з несплатою комунальних послуг узимку родині відрізали постачання газу та електроенергії.

9. Щоб відстояти право на майбутнє та вплинути на самовизначення країною європейського шляху розвитку, студенти вийшли на сидячий страйк – демонструючи владі власну позицію.

✓ Фізична-пасивна-непряма агресія (відмова виконати наказ):

10. Підліток не виніс із хати сміття, бо не попросили, а наказали це зробити.

11. Бійці спецпідрозділу втратили контроль та перевищили повноваження - вдалися до надміру агресивних дій, ігноруючи накази командування.

12. Спецпідрозділу дали наказ стріляти по демонстрантах, дехто з бійців відмовився виконувати наказ, подавши рапорт на звільнення.

✓ Вербальна-активна-пряма агресія (словесна образа людини):

13. Жінки у черзі до залізничної квиткової каси сварились за місце у черзі, вдаючись до образливих та нецензурних слів.

14. Група підлітків принижувала, обзивала безхатченка, який копирсався у смітнику поруч із їхнім будинком.

15. Після нанесеної образи представником фірми, клієнт подав позов до суду з вимогою публічних вибачень та матеріальної компенсації.

✓ Вербальна-активна-непряма агресія (поширення наклепу, пліток):

16. У сварці сусіди пригадали навіть те, чого не було, аби сильніше дошкулити один одному.

17. Після сварки одна з подружок розпустила по школі чимало ганебних пліток про свою опонентку.

18. Старенька самотня бабця, боячись непроханих гостей, прикріпила до воріт вивіску-попередження про злих господарів та пса.

✓ Вербальна-пасивна-пряма агресія (відмова розмовляти з людиною):

19. Після виказування зауважень та «розбору польотів» з підлітком щодо його поганої поведінки та проступків, той зачинився у кімнаті і не відповідав на слова та прохання батьків.

20. До підлітка, який не підтримав ідею прогуляти урок, увесь клас застосував бойкот – його ігнорували, з ним не розмовляли ровесники не тільки у класі, а й на рівні школи.

21. Коли на дівчину незаслужено підвищили голос у відділі кадрів, замість пояснення змін у її призначенні, вона мовчки подала заяву на звільнення, вказавши у тексті заяви причину.

✓ Вербальна-пасивна-непряма агресія (відмова захистити людини, яку незаслужено ображають):

22. Коли старшу дочку мама почала сварити за брудне взуття, залишене у коридорі, молодша стояла і мовчала, хоча знала, що це її взуття є причиною претензій. Вона злякалася, що мамин гнів (хоч він і заслужений) обернеться на неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Борис Гурьевич Мещеряков, Владимир Петрович Зинченко]. – СПб.; М.: Прайм – ЕВРОЗНАК: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 672, [16] с.

2. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. // : Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. В.В. Румынского под ред. Е.Н. Емельянова, В.С. Магуна / Ли Росс, Ричард Э. Нисбетт – М. // : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.

3. Сафуанов Ф.С. Психология криминальной аг-

23. Хлопці стали свідками жорстокого побиття парубка групою молодиків, однак не тільки не вступилися за нього, не тільки не викликала міліцію, а ще й відмовились свідчити у суді.

24. Хлопець, який бачив, як група циган за кіосками «гадає» дівчині, знімаючи з неї прикраси, придивившись ходу і вдав, що нічого не бачив.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз проблеми суб'єктивної інтерпретації подій, які оцінюються, виходячи з особливостей внутрішньої картини світу, завдяки узгодженій системі особистісних конструктів дозволив нам використати метод моделювання ситуацій, як таких, за якими можна виявити готовність до певних видів поведінки (від реактивної, активної до проактивної).

Створення списку ситуацій здійснювалось емпіричним шляхом – виявлялись найбільш типові та актуальні ситуації з агресією, що відповідали наперед визначеним критеріям: відповідність типам агресивної поведінки за А. Бассом та внутрішньою готовністю до реакцій чи дій.

Таким чином, розроблена дослідницька процедура дасть можливість виявити:

✓ наявність чи відсутність конкуренції між конструктом законності та справедливості у внутрішній картині світу діагностованого;

✓ певний вид ставлення до права (ригоризм, нігілізм, релятивізм), що відображає рівень суб'єктності особистості у прийнятті правового рішення;

✓ готовність до певного виду поведінки в агресивній ситуації (від реактивної, активної до проактивної).

ресії/Фарит Суфиянович Сафуанов. – М. : Смысл, 2003. — 300 с.

4. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам. : Пер. с англ. /Общ. ред. и предисл. Ю. М. Забродина и В. И. Похилько./Фей Франселла, Дон Баннистер – М.// : Прогресс, 1987. — 236 с.

5. Buss A. The psychology of aggression. N.Y., John Willy. 1961.

Smysl [in Russian].

4. Fransella, F., Bannyster, D. (1987). *Novyi metod issledovaniia lichnosti: Rukovodstvo po repertuarnym lichnostnym metodikam. [New method for studying personality: Guide Repertoire Methods]*. Zabrodina Yu.M., Pokhylko. V.Y. (Eds.). Moscow: Prohress [in Russian].

5. Buss, A. (1961). *Psihologija agressii [The psychology of aggression]*. N.Y., John Willy.

REFERENCES

1. Meshcheriakov, B.G., Zinchenko, V.P. (Eds.). (2004). *Bolschoi psihologicheskii slovar [Significant psychological dictionary]*. Saint Petersburg, Moscow: Praym – EVROZNAK: OLMA-PRESS [in Russian].

2. Ross, L., Nisbett, R. (1999). *Chelovek i situaciya. – Perspektivy sotsyalnoi psihologii. [Human and situation. The perspectives of social psychology. (V.V. Rumynskiy, Trans.). Emel'ianov, E.N., Mahun, V.S. (Eds.). Moscow: Aspekt Press [in Russian]*.

3. Safuanov, F.S. (2003). *Psihologija kriminalnoi agressii [Psychology of criminal aggression]*. Moscow:

Л. Н. Фальковская

ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТЬ КОНСТРУКТОВ СПРАВЕДЛИВОСТИ И ЗАКОННОСТИ В ОЦЕНКЕ АГРЕССИВНЫХ СИТУАЦИЙ

В статье рассматривается проблема взаимосвязи и взаимообусловленности конструктов справедливости и законности в массовом сознании, определяющие специфику выбора направления и характера поведения личности в ситуации угрозы интересам, жизни, образу жизни человека. Агрессивное поведение проявляется в реальном поведении или фантазировании, с целью подчинить себе других или доминирования над ними, особую опасность для общества представляет агрессия, направленная на других людей. По психологическому содержанию агрессия может быть как конструктивной, если служит жизненным интересам и выживанию, так и деструктивной, ориентированной исключительно на удовлетворение агрессивного влечения. Одна из главных проблем выбора поведения в ответ на агрессию заключается в том, что трудно порой осуществить ее правильный выбор так, чтобы достичь справедливого решения проблемы, но и не нарушить закон.

Ключевые слова: агрессия, агрессивная ситуация, моделирование агрессивных ситуаций, оценки агрессивных ситуаций с биполярными шкалами – конструктами «справедливо-несправедливо» и «законно-незаконно», промежуточные позиций конструктов.

L. M. Falkovska

INTERDEPENDENCE CONSTRUCTS OF JUSTICE AND LEGALITY IN ASSESSING AGGRESSIVE SITUATIONS

The paper presents the problem of interconnection and interdependence constructs of fairness and legitimacy in the public consciousness which determine the specific choice of the direction and nature of the person's behavior in the situation of threat to interests, existence and lifestyle. Aggressive behavior is cropped out in the behavior of real or fantasy, in order to subdue others or dominate over them, and as a particular danger to society is aggression directed at other people. According to psychological content, aggression can be both: constructive, if it serves the vital interests and is survival; and destructive, designed to meet the aggressive drive. One of the main problems is to choose behavior in response to aggression, sometimes it is difficult to make the right choice of it – in order to achieve a fair solution to the problem and not break the law. The paper presents the method of modeling situations according to the typology of aggressive behavior by A. Bass. Each type of aggressive behavior is realized by three psychological conditions: aggression as a response to frustration, excessive irrational aggression and self-defense ("benign" aggression). Investigated offer to choose one of the eight suggested answers: "true", "fairly and legally", "legal", "legal but unfair", "unfair", "unjust and illegal", "illegal", "illegal, but true ". Processing of the results provides a quantitative and qualitative analysis. Calculates the total number of each selected alternative answers that indicate the most popular subject for constructs in the assessment of aggressive situations. Estimates of answers are maintained separately from subject to certain psychological conditions: reaction to frustration, excessive and irrational "benign" (self-defense) aggression. These data allow us to determine readiness to subjective awareness of behavior based on the threat level for the subject and his "I".

Keywords: aggression, aggressive situation, modeling aggressive situations, evaluation of aggressive situations using bipolar scales - constructs "fair-unfair" and "legal-illegal", intermediate positions of constructs.

Подано до редакції 08.04.2014